

КЫЗЫЛ ТЫНЫҢ АЛДЫМ

Дүкөңдүн ийи шак. Хаан шагындын согары дүкөң ир-жымны урди. Биттарым тудай чий бээрге, хөвим кеткеш, боом тудуп алгаш, үнө бердим.

Даштыгы чырыкты кыл-сыгырдымга, хаан кайрамын, чийи чанайна киж, Шынап-ла, оор келген-дир — дөш, боому чаа тударыга бет-леткен алгаш, сагындары бердим. Кижини көөрүмге ма-га-боду, эйт-ханы кокам эр Каалыр Суктер-даа ишкан, матрос шокор майкалыг болду. Канчанган-ла шыгаач көөрүмге, кижиниң ийи илди чок.

Ам-на боом хараалыдан чарылгаш, чаныга боому мурунуга тудуп алгаш, чедө бээримге идик-хөв чок ээ-ир киж, Боому кайрага чөлдөрдү тургузуу кааш, до-нуп олу чакан кижини чүт-төн алгаш бажыга өкөлдөм. Шычан соогу дүңө 40 градус

Чедип турган чүвө. Амы-ты-редирге эжик аждым, Биттарым, бугтарым!» — дөш алгырың, кукунулар-даа.

Бажыга урууларым уруу-лары бар чүвө, уруулар кор-та бээр дөшүмгө шыкзондү чүгөрткө эрар. Сооңу бо-дурмага, бийин турар хире, Диванга чыттарарымга, мизе айымга кайын кирер. Чуга-аын диннаарымга, арай багай киж болду, чалык. Чартык шак болганда база эжик со-ктан, бо оолду сурген «хули-таннар» деп бодан, база-ла бораб окулт боому мурум-га туткаш, эжикт аждым-тарымга, Чаа-Хол чурттуг, мал эмчизи Сергей Олуп түр. Сагыым ажай бөди, чыткан хой тургуспа, кижиниң киж болгай. Демти оолду айт-тыр-ды. Ийе, мында дөш, бажы-че кирип келдим. Сергей Олуп чийи машиналыг келген болду. Болуңд тоуну кедиргеш, менээ

Өөрүп четтиргениң иле-редирге эжик аждым, Биттар хай ден берги, улеттим.

Тос-тосун сооңуңда авай-ачай таныш кылдыр эжик алар анык киж дүңө ийи шакта азыл-төпн, идик-хөв чок хөрим-кажаа иштине кирип кээрге тудуп, чүктө-вес аргам чок. «Ийчан мзон амы-тынм алган кырган-ачам» деп бодан, моон сон-гаар ол амы-тыга хоралыг арага-биле хурешпей чоруу-рун чатып, бидингир чыда-ган-биле адан бежи биж-кедим.

«Четтирдим, кырган-ачай» дивезин бодуларымга, чөгө-чиң конугу ишкан оол. Акыр-бас оң, диргит-ле чорра киж-ини эки орукче эш-өөрү, алган эжи аппаар, бодуңу болуң кижинг, огул!» Кымның-даа толү болзуңа, кызыл тының алдым көрөм...

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ӨВҮР КОЖУУНДА

БИЧИИ УРУГЛАР ПОЛИКЛИНИКАЗЫНДА

Чаш уругунуң чараш, кан-калык болгаш чаагай үзөлдүг өзүн келдириден тыва нация-ның кадыкшылы, келир үзөй дөрт хаммаарың. Ол дуга-ын Хаңдагайтайла чаш уруу-лар поликлиниказын эмиңиз 3. Д. Монгуш демдегелди.

— Чуртта социал-экономик-түг байдалың кудулааны өмдөлөнүшүн харык-шыноон баксырады берген. Моон му-рунуга чыттарла чаш уруглар чөмгөрү эки хоолууга, тус-кай чөмөр, сүт айлаа халас турган. Бөгүдө чөм туржук, эм-төй төдөйрилг апарган. Ол чорук бисти дүвүредий турар. Эмгер чыды эмнеер чөрдө база ховартаан. Уш хар четнең чаштарга бежи халас эмгер бербестедивис. Ада-нелери уругларга эмни боттары сарып ап турар апар-ган — деп, Зинаида Дыр-тыковна чугаалады. — Шаг-уе чеже-даа кызыл келдирге, хөй чилдөрдө аныктыган эмчи Чодураа, Давыровна Мон-гуш, сестралар Любовь, Сан-чат-ооковна Монгуш, Вален-тина Барышова Баазаң ба-

гай эвес ажылдап келген. Суурда уруглардык кай-хире ажаалда-тежөөлдө ту-руулар эки билер. Чүгө дөргө медицина ажылдакчы-лары Хаңдагайтайла чурт-кадыкшыларын доттамаат эр-тикчилери, ада-нелериниң куду-ноң сумелекчилери-дир. Шып чөмөрилге, массаж бол-ган гимнастика чорударының арга-хөвилерин ада-нелер олардан билип алган.

Күзөң, баш улур «плат-ни» алганы тол турттурун-ниң арга-хөвилерин олар сумелеп келген. Медицина ажылдакчыларының тайкы-бырлап турары-биле алырга, эртен чыны чаштарың ор-тузуңа аары-арык хөй, эм-төй холук чедипсе бол-ган. Соолуң үлө нелериниң кадыкшылыңды байдалы ың-дыг конугт эки эвес, төртү-түшү турар уругларын ка-дыкшылы база хирелит. Ол чорук бистиң ажылдарымыс-ка бергедөшкүниң тавар-рыштыра берген деп олар демдегелди.

ЭГЕЛЭЭШКИННИ ДЕТКЭЭННЕР

Эрзин кожуунуң кадыкшылга чөвүлөдүнн база ырак суурларын херэжеңнериниң «Аборигенка» организациязынын төлээлери Саая Тагына (улдуртукчу), Мандал Лариса, Сандык Любов, Хорлуу Наталья, республика-ның кадыкшыл нитилелдинн даргазы Ната-лья Тиртык-Кара Тожу кожуунун ажал-иш-чилериниң төлээлери-биле ужуражып чораан-нар.

Эрзин кожуунуң ажыл-чаконун хурааныга 1998 чылдын январь 17-ден фев-раль төвүчүзүңгө чедир чар-латтыңан «Кадык чагай амьдырал дөш» деп кадык-шыл айнык дугайында хөм-чөгелери, ук хөмчөгелерге чонун, аныктарын, шко-лачыларын киржилгезин дугайында база кожуун төвүңгө болгаш суурларга, школарга кадыкшылга топ-терин, кабинеттерин ажылдып, анза сагыш-сеткил ажы-дышынын, кижизиндеге ажалын, багай чачылдар-дан кижилерин адырып алыр дөш чорудар хөмчөгелерин дугайында делегацияның киржилчилери чугаалап бер-генер.

Тоора-хемчилериниң төлээ-лери — «Төгериң столдун» киржилчилери — кожуун чар-гыраанын даргазы М. К. Куулар, Президентиниң ук кожуунда төлөзөн В. А. Ам-баркин, эмчи Т. М. Кунгаш, башкы А. Д. Шапка, То-жула «Аборигенка» херэ-жеңер организациязынын даргазы А. С. Балчак, тур-база эртелекчи Эртелие Кыргасович Нымыр дөш ө-бүлө, уругларга дуза че-дирер топтун активчилери-биле келген делегацияга улусчу программала социал-култура айтырылларына хаммаарышкан айтырылгары амьдыралта качаар күөсө-дөп, ийжилерин, ачылар-ның ажал-агайын өске-

даа алырларында ажылдап турарларын ортузуңа чору-дуп турар организациязы, кижизиндеге ажалын дуга-йында чугаалап бергенер. Дуржулга солчуп барган делегация Адыр-Кежиге, Ий-ге, Тоора-Хем школазын, «Бодуң» атыг элээдилер кулуваңа чораш база кул-тура акылдакчылары-биле ужурашканар. Сурагыг ачылар, силбилчилер, да-арыкчылар, мастерлар-биле душкааның түнөлдө то-жуулар конугу сурун, ше-вер, рыноктун берге үзөңдө боттары аш-чөмни тың, кыл-тып, идик-хөп, эт-септи чо-гаалдып ап болуп чорду деп түнөлдө келгенер.

Сагышка чыды-биле ар-тын каар ужуражылдарын иштине Ий суурда бичилер-ниң ясли-садыгыне делега-циянын чорашы болур. Ажы-то-ле алаак, мергезилчип чү-гүдүк билиш, уругларын түнүш делегеңиче бидил-геш кирип, чаштары кижиле бар эңи чораш чүвө-кадык-шылыга хөвилер турар най-ыралдыг коллективти Тожуун үндөни чурттакчы Светлана Ховдир удуртуп турар. Ясли-садтын иштин дериң кылганы, арыг-сидил, уру-ларын кадык, дилми, бот-тарынын шаа-биле уган сай-ырында келген делегациянын кижилерини кайтаткан дие частыгы турбас.

Тыва Республиканын алдар-лыг бажымы Наталья Тир-

тык-Кара ол бичилериниң билиниң шаа-биле психоло-гтук, ажык чугааны кылдып, айтырылдар салгылаан.

Бичи оодлар, чаптанчыг уруглар — ө-бүлөдө, ада-неде, амьдыралда бош турар эки-бакты, оларын өөртүп, муңгаралып турар чүдөдөр ак-кара чокта ко каап берген-дер. Тываның келер үзөңдү турар Тожуунуң өзүлү ээлери болуп чаштарыны ычарар эки кижизинде турар коллектив-ге Тыва Республиканын Пре-зидентиниң III Д. Ооржак тө-дөвөрү сарып берген болду.

Бо ужуражылдарын орга-низаастон чоруп турган дар-газы М. К. Куулар, А. А. Трө-нин, В. А. Амбаркин уясил-салды бо бажыны өрү сов-хоз турган контораның эке-хө-лө кылып, сөптөп кылган, аныктыган чугаалап турду-лар.

Эрзинде делегацияны То-жуунуң ийжилериниң ажал-то-дунге, силбилчип уран-мерген чаанакык база ук чериниң а-мөң сөгүдөндө, келдиңде, мы-ызындан чогадыкчы делега-ция кылдып турар үндөни чурттакчыларга национал сүй-бөлөктерин, аш-чөмүн дөш-жизин, хоолун дүгүн бежин чөдөрчөңер. Ол ишкан 1997 чылдын сентябрь 19-20-де «Аборигенка» херэжеңер организациязынын конферен-циясыга делегаттар организастарында ийжилериниң чөдөрчөң биче-буурал, эрзин сангыг удузунуң Линаан база Рос-сиянын «Аборигенка» херэ-жеңер организациязынын (даргазы Гаер Е. А.) чорук-кан сүй бөлөктерини делега-ция тынсып берген.

Бүгү-лө бурунгар депшил-гелдиг, чараш чүдөрдө-биле чергелештир Тожууда-да, Эр-зинде-да багай чачылдарга алзымак. Бо берге уде улуг тургузуучу чоуңга, Чазаанга,

Президентиниң дузалажыр туржук, арагалар, таакчы-лар багай чачылдарже ки-рип турар ада-нелер, анык-тар көүдөп турар.

Ол ишкан Тожула, Эрзинде, өске-даа кожуунарда ботта-рын чачыг чөр-чурттугларын, төрд чонуп шынар чок арагалар-биле хоранип, дү-хүн чок арага сардып турар лиценциялыг, лицензия чок «адрестер», чижик кижилер эвөш эвес апарган. Эрзинде херэжеңер делегацияны-биле каа-даа чороруууска, то-жуулар шак ишкеш арага са-дып турарлар ханан олар-ның ишкеш чок араганын ха-вырып, сокандарын негеп тур-дунар. Бистер Тоора-Хемге тургууста-ла, 2 бичи уруун, оолдун ээин каапкан, 36 хар-дыг не кижиниң адрестен арага салып ишкеш түнө-лдө, олуң кады. База бир 2 не херэжеңер өмдөлөдө ме-дерел чок чыдып калганар. Ие кижиниң сагыш-сеткил сандараарга, ө-бүлө бустур ден чүвө ол-ла-дыр. Бүгү Рос-сиянын кадыкшыл нитилел-ини Тывада салгырың баш-таар чериниң даргазы Н. Б. Тиртык-Кара, республиканың «Аборигенка» херэжеңер чөвүлөдүнн кижигүшери анаа баргаш, херэжеңер актив, культура ажылдакчы-лары, башкылар «Төгериң столдун» киржилчилери я-зы-буру мергезилчип, актив-чилер-биле бо берге байдалы чачылдарың талзы-биле сагал-ооланы солчуп, чер-чө-дө чашыга чердери-биле ара-галарыңа суңдуугуларын илереткен, бөдүнчөп ажы-даанын сүмөлзөн.

«Төгериң столдун» кир-жилчилер доран-ла Току кожуунга кадыкшыл айың чарлары-биле платныг хөм-чөгелерин кылдып, организас-тан, школарже, ө-бүлөдө-лөк үңү өгөлдө берген. Ону

бүгү чон деткир, төрөң че-риниң өзүлүг ээлери болур дөш олар бүгү-лө эки, чагай амьдыралды бодардырыңа бузуурар анаар.

Тожуулар эрзинчилер-ниң кийгырыңа чүгө дет-көң эвес, а моон солгаар кады акылдарын уламчы-лаар, амьдыралга хөргөлдө-дүг эт-септи ориантып, садар керөөлөни чарганар. Келир чайын Эрзинге болур нацио-нал хөп, кидис байырлал көрүлдөвине база чалыккан вар.

Тожу кожуунга Эрзинде делегациянын бо хүнүнүң чүгүлө айтыры-биле чор-анынын дугайында бистин чөвүлөдүн баштаар чериниң база «Чонун кадыкшылы» клубтун активи оң удуртук-чууңуң илеткелни диннаан, моон солгаар шак мындыг дуржулга солчуушкунарын кылдыр, бот-боттарыңдан өө-рө-лүр, Тывада диргелит турар халдарыңга аарылга, ара-галашкыңа улур бүгү херэ-жеңнерини, чоңу кодуер, профилактиктүг хөмчөгелерни күштөлдөрү, улусчу эмчилер, лекторлар, наркологтарни ко-жууннарже график өзугар чорудар хөмчөгелерге киркир деп шийгирткө келгенер. Бо удеда Тожула Эрзинде улусчу эмчи Наталья Иргот-ва Хорлуу чоңа дуза чедире-ли-биле ажылдап турар. Ол ишкан бистин «Чонун ка-дыкшылы» клубка кежеңи-ниң 4-5 шакартан ийи арга-ла, таакчы, наркоманига улур консултангы, эмчөө-күш чорударын база суб-бота, уду-хундо артефактин 9 шакарта дүшкө чедир эм-зонкиниң республиканың наркологни салгырың кол-омчын Ирина Опанасовна Он-дар, Наталья Борисовна Тир-тык-Кара дугурушканар.

ЭҢНЕ ЧАЖЫДЫ-БИЛЕ «ЧУРТТААРЫ СОЛУН ЭВЕС-ТИР...»

Харым алдан үш, оом ээзи шагда-ла чок аларган. Уруг-ларым бажынаршын кезин, ың-да-мында чоңу чор мен Чаа-жыргаш конаар, арагаласкар алардым. Пенсия алыр хүнде оочуруга тургаш таныжым ал-ганын эш-өөрүм-биле ашкан салышкан, ижер чүвө садын ап, эртен-барганымын, амьдыралымыс дугайында хо-ор-у-ш, сагыш-сеткилимни чааскаанзырдым, хоумду-ламын уларжыр-дыр мен. Ак-шааның чамдык кезини уру-ларымга үдөң, артынан ара-гага чарыдырар. Шаг эки тур-да садын алганым идик-хөв-мн ам-даа кедип чоруур бол-ган даштындан көөрге, арага-га дээр хире эвес. Шычаза-даа чыдан чычсе, хүден хүне арагага чачынып, ол чокта үе ортисе, чурттаары солдун эвес-тир. Ону ишээ-нимде бир-ле чүвө четисе ымыш сагындырар. Садын-шайла долганым, пиво өртөз чедирбей, бажыны «сарыны» элди ап турар хар-наанын билдирисе эр-хөдөжөң кизи-лер мен аштырдыр. Хар-наын талзы-биле мендеп оранчок бичиң уругларын арзы-бакы кон, ыжык. Кар-тыгыдай бөргө олар ботта-рыңа домей аштар-биле чиде бээрдер...

Дөдү эртемниң мен. Уруг-ларым көсүк ажылдакчы улус. Оларын болдуар, човар-дыр мен. Бичилээ-ла хүнү көргө, мен база ховрай чүдү, арага-га мен баа ховрай чүдү, арага-га дилени бээринден көрүп чор мен.

О. МААДЫР-ООЛ.
Кызыл ховрай.

Ооп бөр, бодан оорарымга, дамба-ла ур чыдар эртки-лээр-дир. Бичан конучу аны-кач-чалуу турган мен. Чыын колхозтун бүгү маалың са-наашкыны чорудар ревизия комиссиязынга мен баа ка-дык кылдым. Комиссиянын кижигүшөрү шүптү атта-нышкан, Улуг-Чыргак, Аны-кай-Чыргакынын тайгада чаб-лагаш үңгүлө бергилээй малчыннарыңе чоруп-ла ка-гыдыс ийин өң. Оон 2-3 хире хона бергенин шөкөжөң; Хам-Дыг сүт-баран фер-мазын ийин, бизаалаарың сел-лени доосканымыс сонда, фермазың улуг калдарын, күш-ажылдын чоңуңу Мон-гуш Ондар-оол өңчө аштыр-ганлар. Даргавыс Донгак Мадыр-оол санаашкын ийи дугары бизин дооскан, бис-терин дараазында алга че-дип барып хонуп азымынар — деп чорда, Ондар-оол Эр-телиң огуу ховрай дүңө далакып конаар силер, борта хонуп алгаш, дан баштап чорутуңар, кааттарыңар мен кездэр кадык эдөөңе аппарат ортеги-леп каайн дээрге, өөрө-рө-рө-сө чөшөрөшти. Оң өңүң ишти Ламзан Нордун уруу паштыкеш, эйт дү-лүп, ашы-чөп бөлөктө берди. Эртелиң эр ээи хөорөп, чүвө чугаалап, оюн-башта-биле кыжы чалгардырар эвес, амыр эр-лө болгай. Хөорөп-хөорөп, орун бажымыс хоңун сугаң соонда, улуг ак домбулде тыва араганын шаакан аякка до-дур туткаш, ийи холдан бис-тин даргавыс Мадыр-оол Дон-гакке сунду. Дашканың эрзин эртелиң дөрткөш, дөшү өң-дүң өзөңчө сунгып, моңу дээрди алырга болур бе бо дээрге, өңүң ээлери бичи тыва чүвени атыңар, дин-тангы-ла алгай силер дин-талдыр. Кижиниң ортол сала-зы-биле ийи-бөр чачыс-лаан, пактай каапты, даран-зында эштериниң база-ла бир-

бир дугураанын аштылар. Ам дашка меңде-ле келди, анык-то-ле суунарың-да аажок, артыг-дал-ла дериде хона бердим, улуг улустар оттуңуң, дашка-да араганың устуң ортаа са-лаам-биле ийи-бөр чачыс-лаан, дедир суунарыңа, өң-дүң ээи туттас, кара шору, бичиң-даа болза харым дүвү-сө чөраай-ла, аштыңар дээр мындыг. Даргам Мадыр-оол Донгак, харың каш апарды? — деп айтырды, күзүң үжөн хардаар мен, акым — дээримге, мындыг болза ажырабас, бир-ийи дугураанын аплаткы дээрге, дүмчүмү бажында дерим мыр-назын дам барган. Ам кан-чар дээр сөп, пактаккан, ээзиң орума иштин, арзы-бакым назыншын келди, ийи дугары дашка бо-ла келди. Хөрок мен дөдөрмө-лаа, чаныс мен оштыңар дээрге база-ла пактактын, ам мыр-най тыныш кыскалан, чүрөк-чиг согары улам дүрдөп, сүг дер дүжүң, өңүң иштин көрүп оорарымга, долдунгар көкүң-шымчөп турар апарган. Оон даштыга үнүп келдим, айныч чырың хүндө-биле до-мей, дөска-лаа черин биза-рыңа отгар-ла, отгар-лаа черин бизаарымга отгар-ла, чер-дээрин көөрүмге, андаралың дүңдөрлүп турган-ла иш-кан, уган-сагыш олбарлар чыгып. Дүргөн-бе бодамчалыг кирип келген оорарымга, үн-чү дугурааның бо-ла эжкелди, отту кирип ишкеш, эон шүптү ынавалы бардым. Ам мыр-най шүуган, ирээсаам-лаа көр, бүдү шүптөк эртинден туттунуп алган улус чугаа-зын диннаан, оварын оң мен.

Оттун келген даштан чыда-рымыс, улус шүптү туруп келген, шайлан орлар. Сукралың дөдө, ана- хал-ымызлар чыгып, бажым аларынын чүгө дөңсөр ону, тура халың көр дээримге, баа арай-ла эчөк. Ам чеке чыдар, арай боорда тура ха-

лаан, кыял хавак бээринде соок кара суга барган, бичиң сектереп адым, ол, хиреде орта кылган ажыл-даа чок — ондан-оступ, ыкмыштан-чо-вууртун тура хүзөөң бо-ла.

Баштай арага ишкеш, ыч-чаар хичкөчтөң хүзөөңим-ни ам-даа ултан мен ийи. Оомуу авам, азамга бежин мыттаваан мен.

Амы бо шагтың анык-то-лөкөңүн шак ол ыт ишкеш ажыг сугга суңдулдуң бо-ла чораш кайтар-дыр мен. Куд-дал-ой болган чөргө артында-ла «аныктар столу» деп аныч-стол салды каар, дүвө эчөк. Ондан-дир бир бурж чыво, хө-рөңдө чоңуң арагаларыңа чүвө-лөп, эрзи Тываның өзүлүңү арага ижерди хөруңтүп турган чүвө деп улуг — намызың отбөдөрлөп каш-лаа катан диннаан мен. Ашкан барган чыс киж, калай олбаш өр-күңи бүгү назында арага ишкеш. Эр киж үңөп чөдө-лөп чораш, а кыс киж дөр-төн төстөп чораш араганы бичиндеп ижер чорум тур-ган. Арага ховар таварыл-да, хүндүлүг кижилер келген-дө чүдө ийи дугурааның ижер, ишкеш кижилерин кы-лаа албалаас. Ам — калдыр-дыр, назы чөтпөс бичиң оол-дар, уруглар бежин ээлөрдөр ийин алган, акылдан ак ко-кү токтү берген чоругулар боор-дур. Эң алаңгы кыя элтең неге арагалары кон-чүг болгай. Илдыг чөргө эвө-лөтүп козуңгер кижини ая-төрдөлдү болгаш эң бак кы-лаңыңа хөмчөг, алдымың турар. Ам мырнай «адрестер» дөң алдаар бажыңдарда арага садары анаа бир чүвө аны-кан, оола-ла моңу канчоп аны-каштың шыдаасы чүвө иргит. Ол кижигиң саулуг кара сагыш-тың чижинер ол эвес чүвө бе?

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажа.

Алт чылдырлар (1930, 1942, 1954, 1966, 1978, 1990).

Алт чылдырлар шылды-мык ажал-агызы, өңөш болбас. Боттарың эки адың-мас, туттумыс болза, бузук ший дег толган каар. Ат-ал-дунга силерге ашма-моңун айтыры шийтирилээр үе келер, июль, август айлар-да караңга таваржып боор, сентябрыда улуска мегеле-дир. Чыын сугдан кичиңиң-лер, аян-чорук, ырак-узак оруктарга келдип болур.

Алт чылдырларга бо чыл өөрүшкүңүң, муңгараларың-даа денге эжкөр. Көрдүң чырыңгалдар унери ча-даас. Чоок кижилер бакташ-панаар, харылаанар бижы-кылар! Арага-тарже хан-дыкшыларга. Келир уде си-лерни өөрүшкү манап турар. Эки ажалдар.

Хой чылдырлар (1931, 1943, 1955, 1967, 1979, 1991).

Хой чылдырлар анаа ара-га, оң акыңче кымыл-оо-түчүлүг суглас. Амьдыралга бергелеп таваржы, саар-ды болза эки. Маң айла муңгаралдар, човулаңнар таваржы, материалдыг ко-логалта таваржып боор. Ынакыл оларны оюп ка-бас, Каржыланмас, кылкы-тйымса болза эки. Өңүңкө-ринер сөзүң диннаар. Бо-дунмас козыларга, манча-ар, Ажыл-агыга конугу шай-ла-рааныңа келди орта чөй-күн үндөрүң силер. Алдан акыңчыне дүргөн депшиң бол-ду. Өң-бүтөөңө мадым, эки чыл болду.

Мечи чылдырлар (1920, 1932, 1944, 1956, 1968, 1980, 1992).

Мечи чылдырларга бо чы-лын дүвүрээңиңер, үүрмөк бергелеп таваржы. Кижил-ер-биле демисеппенер, аш-тырар силер. Өрө-ширге та-варжыр силер, чийи дем-иселдер, чажыт суглар, оор-сук каражазыңа тваржыр, февраль, мартта хой-чип, аас-дылдан кичээңер, чаныс кижини ийи сандайга хары-дунга хаара тудуп, найыр-дал ийгини кижини, эш-өөрү бо-дунга хаара тудуп, найыр-дал «сугда кас» дег болуң дээңи. Эки үе кус болур, хөй дүжүт алыр силер, өөрүшкү келер. Кийи өзөңдө кылык-танып, хорадаанар, хөлтү-омак болуңар. Эмнеге ка-зы хамааңчок барбаран, ич-чок чүүлдерге таваржыр си-лер.

Дагаа чылдырлар (1921, 1933, 1945, 1957, 1969, 1981, 1993).

Дагаа чылдырларга ка-дык-даа күжөңиңиң чок ишкан сагындарың. Чок, ыныд эвес. Оларын эрте-гини уну амьдыралче кыгы-дыр. Оларын мурунунда чаа сорулгалар, планнар бар. Чыын өскөрө көжүшкүңүңө бергелеп таваржы, саар-ды болза эки. Маң айла муңгаралдар, човулаңнар таваржы, материалдыг ко-логалта таваржып боор. Ынакыл оларны оюп ка-бас, Каржыланмас, кылкы-тйымса болза эки. Өңүңкө-ринер сөзүң диннаар. Бо-дунмас козыларга, манча-ар, Ажыл-агыга конугу шай-ла-рааныңа келди орта чөй-күн үндөрүң силер. Алдан акыңчыне дүргөн депшиң бол-ду. Өң-бүтөөңө мадым, эки чыл болду.

Хаван чылдырлар (1922, 1935, 1947, 1959, 1971, 1983, 1995).

Хаван чылдырларгы хөй-ле эки чүүлдер манап турар. Хой-кончү, нүгүлге та-варжып болуң. Чыгы уде бодамчалыг болбас болза, алай-ла эчөк чүүлдер ма-нап турар. Ынакыл манап турар, боттарыңа бузу-рөң! Эртен оруннарж! Хөд көрүңкер, экин-лаа, багай-дың-лаа ултанар! Бо чыын-качылда, муңгаралдар ма-нап турар-дыр, оон ужурун-да өрө-ширге дүжөр силер. Ынчалза-даа ол чарыгалы-нааны оону чоорту эгитти-рер. Ундааваңар! Силерни Бурган ойбас.

Мадон МОНГУШ.

ЮБИЛЕЙ

СПОРТ, СПОРТ, СПОРТ

ТӨРЭЭН ДЫЛЫНЫН

ШИНЧИЛЕКЧИЗИ

БАШТАЙГЫЛАРНЫН БИРЭЭЗИ

Алдар-аттыг баштайгы тыва боксерларнын бирээзи, амгы уеде Ак-Тал ортумак школазынын башкызы, тренер Василий Николаевич Белекти эки билер мен. Оон-биле таптыг чугаалаша деп шагда-ла бодап чоран күзелим бутту. Аравыста болган чугааны номчукларга сонуургадып көрейин.

Тыванын эртемнин алдарыг амылдамчы, филология эртемнинин кандидат Зоя Борандаевна Чаламба — Кызылдын 2 дугаар ортумак школазынын 1947 чылда баштайгы доо-аукчуларын бирээзи. Ленинград университетинче өөренип чоруткан ийи кыстык база бирээзи. Эки Ленинград Бирлеви Ондар ам сурагалы төөгү башкызы, Барган тыва амылдарын университеттин Согу чун улустарын салбарына өөренип турган, чүге дээрне ийичан тыва дылдын турк уктуг эртемденер эки билден турган чадас. Ийи чартык чылдан өгөлөш, Чоончук факультетинин тускай тыва салбарын ук студентилерге даянагач амылдар. Ийичан ТАР-нын СССР-ге каттышканын баштайгы үезинде тыва өөреникчилерини орустары кошкач боорга, школарга эртемнини очулдурукчулар дузазы-биле өөрдип турган.

Университетке база баштайгы үеде орус дыла өөредилерге берге боорга, тыва студентилерге берге, ийи чартык чылда тускай эртемнини орунуга орус дыл кичээлин хойу-биле эрттирип турган. Орус дыл башкызы профессор Ксения Петровна Язозаны тыва студентилер ам-даа кончуг чылды-биле сактып чорурлар. Кызымак болгаш эки өөредилегил тыва амылдар удаанада университеттин нарын програмказын боттары көскөктөп, лекцияларга болгаш семинарларга бирги одуруга олуруп, башкыларын ажок кичээлдерге дыңнар апарганнар. «Артында-ла чокка чедир даштыны чурт улдуз чоран болгаш оолдар

ноган китель, а кыстар кара-ноган плателер иткен болгаш, тускай көстүп турган бис» — дийип сактып чугаалаарлар. 1953 чылда Зоя Борандаевна өөредилгезин чедииникин дооскап чанын көзүге, төрөн школазынга дыл болгаш литература башкыладып каан. Дөрт чыл амылдар тем-пичилел институтунга чалаан. Ийичан дыл секторунун өрөгекчизи Г. Ф. Бабушкин турган. Эң баштайгы 3. В. Чаламба тыва дылдын орфографтыг словарынын не-меделиг болгаш өгөлөгил 4-кү үндүрүлгезин белекээ, Оок соонда тыва-орус, орус- тыва словарынын тургузарына болгаш редакторларынга кирешкен. Турк дыларнын диалектологтуг ат-тазынын материалдарын чымыр-биле улуг ажылды база чоруткан.

3. В. Чаламба тыва дылдын чор-чөрле онзагай хевирлерин тыва эртемденерин шигинден бир дугаар шичилел өгөлөш. Бодунуң төрөн тожу чогууң дымдын оскө кожууннарын чурттакчыларнын дымдын онзагай- ланын турарын эскерип, ону 1957-58 чылдарда шичилел өгөлөш. Оок амылдар тыва диалектологиянын сайзыраарына эге базым болган. Ол Каа-Хемнин, Эрэин, Теетин дилемнерин бир кыл дээр эргээш, ол черлерин чо- нууң дымдыг хамаарышкан байлак, хөй материалдары чыгып алган, эртем талазы-биле статьяларын парлаш, тыва диалектология бодалуң үнөттиңмес салгышкынын кирген.

Бистин бургуңдары-ык- ты арттырып каан кайтам- чыгыг эртенез болур бижиктиг көжө тураккадыла- дургенер. 1995 чылда буруңгу турк бижиктерин номчаанын 100 чыл оюнга тураккааткан делегей чергелиг Кызылган эртен Конгрессе 3. В. Чаламба кол илеткелчилерини бирээзи болган.

Тыва улустуң хууда аттарынын дугайында улуг шичилелди 3. В. Чаламба шаг- да-ла өгөлөш. Орус дылагы үш катан үндүрер «РСФСР- тин улустарының хууда аттарынын справочниги»нде тыва аттар дугайында чүгүлү база-ла ол бижэн. Эртем- биле болгаш амылдарынын иш- тинде холбап келген. Уни- верситеттиң тыва филология кафедрасында-да, эртем- шинчилел институтунуң дыл- бижик секторунда-да хөй чылдарда уре-түңөддиг ажылдаан. Оон аңгыда, тыва чогаалчыларнын номнарын орус дылче очулдурун, 3. В. Чаламба хөй-ниги акылдыг илеткелчилерин кир- жип чорур. «Номга мынак- тар» нигилинин Тыва сал- бырын даяна, Кызыл хоорай Советиниң Чоон чүк- ту шичилел институтунун ажылдамчы Д. Д. Васи- лев-биле кады номчул- чан.

Эрчим Зоя Борандаевна, төртүтүнгөн хүнү- нер-биле база эртем ажылын кылып, башкы- лап өгөлөшүнөрдөн бээр 45 чыл болган юби- лейнер-биле сагыш-сеткидин ханызындам изиг байыры чедирбишаан, каң кадык чо- руурунарны, аас-кежикти, өөрүшкүнү, чогаа- дыкчы ажылынарга улуг-улуг чедишкенин- ни күзеп тур бис.

Мария МАРТАН-ООЛ. Тыванын гуманитарыг шичилелдер институтунун дыл- бижик секторунун өрөгекчи- зи, филология эртемнинин кандидаты.

«О!» ОТ АРАЗЫНГА ОЛУМ

Иштики албанын биче лейтенанты У. М. Норбуң улуртканы өртке улур албанын бөдүк ажылдак чылары соолуг дөрт коңук дургузунда хөй полкөдөли- ринге болтуан өрттер-биле демисекин келген. Ол өрт- тер колдунда-ла чылган боктап булун келген. Дунэ хоорайга ыркым-шо- лон-даа ышкыш мычан са- гымдырган, Ыдык-даа болза, чакын эң баштайгы хүнү- де эртениниң 5 шактан 6 ми- нута ажыл турда, теле- фона дуурачтыг медээ кел- ген. Каш-ла минута болган- да ыркым-шышып турган хоорайнын кудумчуларыне өрт машиналарынын ажок оттары болган моторларын даяны чагылдым чиген. Паржи коммундарынын кудумчузуна 30 дугаар ба- жында өрт үнген болган. Өрт- чүлөр шалгыкын халдым че- де бээр, бажынын согга- ларында болгаш чарык че- рлерден кара-көк ыш буру- лар үчүп турган. Өртчүлө- рин дүрүн хөдөлгенинин түнелелинде, оок чурттакчы- ы 1974 чылда төртүтүнгөн хамааты В-ниң өлүг мөчүзүн уштуп келген. Бажынын эр- тенниниң 6 шак 24 минута турда долзуу-биле өжүрген. Түнелелинде мебель болгаш эрт-хөресеп аймаа салдып үгөн.

Кажаң өлүг мөчүзү өмчи- ге хынап көөрге, оон ор- ганизминде алгоголь бары и- лезэн болгаш хөй ыш тын- ганында хамааты өлгөн бол- ган. Истелге үезинде илерэни болза, ол бажынын амык ө- бүлө арэндалаш, чуртпап турган болган. Бажынын хөрөжөн ээзи ийи бичин уруглары эдертип алгаш кежээ-ле төрелдеринче чо- руй барган болган. Түнелелинде арага болгаш оттуг ситарага «боттарынын хүлээлгезин шак мыңаар күтүселин каан». Бо дөргө баштайгы мыңы таварылда эвес-тур. Болтуанда 10 ор- териниң 9-ла-ла ээрик хамаа- тылар өрттерин үндүрөн бо- луп турар. Александр БАРДУКОВ. Кызыл хоорайның өртке улур 1 дугаар салбары- нын начальниги, иштики албанын майору.

Москва банкыларынын дыннадыгылары

ДЭЭРЕЛЕРНИН САНЫНДА

«Кассандра» социол- логтуг албанын чон ара- зынга чорутканы айты- рылгарынын түнелели- биле СБС-АГРО банк бөлүктөрүнүн парлалга албаны чуртта дээрэ дээн парлалга албанын- нын санында кирген. Айтырылгарга банкы- ларынын, күрүнө албан черлеринин төлээлекчи- лери кирешкен.

Кайы банкыларнын парлалга албанынын ажылын эки деп үнелээр силер деп айтырыгга ха- рымылааннарын хөй ке- зин чүгө хөй эвес бан- кылары онзаап адаан: СБС-АГРО, Россия Фе- дерациязынын Төп бан- кызы, Инкомбанк, МЕ- НАТЕП, Мост-банк. Бо дээрге СБС-АГРО банк бөлүктөрүнүн пар- лалга албанынын мерге- жилиг ажылдап тура- рын бир дугаар эвес дем- делеп турары ол. 1997 чылда оон удуртукчузу Сергей Мещеряков «Бан- кынын дээрэ дээн пар- лалга секретары» кон- курстун тилекчизи бол- гаш диплом-биле ша- цнаткан.

АКША - ХӨРӨНГИ ЭГИТТИНГЕН

СБС-АГРО банк бөлүктөрүнүн санынче кир- иптур Агроулетпурбанк чаксы хову ажыл- дарына ажылгаары-биле алган акша-хөрөңги- нын агроулетпур комп- лексинин чингелделиг чээ- лилер бээр тускай фон- дузуга долзуу-биле эгидип берипкен. Эрткен чылын чурттун

алыры-биле чингелделиг чээлилер бээр тускай фонд 1997 чылдын март айында тургустунган. Фон- дунуң акша-хөрөңгилери- биле ажылдап турар бан- кылар тускайлаттыгган чээлинин сорулгазынга дүүштүр ажылгаарынын болгаш эгиндеринин ха- вар-чаар материалдар, чемшичидилелер садып

ХҮРЭЭГЕ БЕРГЕН АЛДЫН

Мында туттунуп турар Камгалакчы Христостун кафедралыг Соборунга болгаш база-ла шак ынд- ыг атыг Москвада дуга- нын чамдык черлерин алдын-биле чайырлап кылып алын дээш СБС- АГРО банк бөлүктери Православ шажын хүрээзинге чаңчыл өзүгаар үргүлү-ле дуза- ын кадып, хөй түнүзү акша-хөрөңгини Москва- да болгаш өске-даа дө- вискээрлерде дуганар- ны чаартып, септээринге ажылгаары-биле шил-

чидип берип турар. Ка- лининград хоорайга ээл- чегилиг ачы-дуза акция- ын хүрээлөр-биле СБС- АГРО банк бөлүктери- нын аразынга кады ажылдажылганынын бы- жыг чаңчылынын улан- чызы болбушаан, улуг Россиянын национал култыгарын болгаш чо- нуң чаңчыл-сүзүглелин көдүреринин демдээ бо- лур. СБС-АГРО банк бөлүктөрүнүн парлалга албаны.

«БОЙДУСКА ХАНЫ ЫНАКШЫЛ - БИЛЕ» ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИЦЕР

«БОЙДУСКА ХАНЫ ЫНАКШЫЛ-БИЛЕ» деп аттыг экология темазына республика конкурзу тыва черин бийдузунга, оон дириг амытаннар болгаш үнүш аймаанга тураккааттыгын, хөй-ни- тинин, ылангы аныяктарын бойдус камгалалы- нын болгаш оон байлактарын дугайында бола- лын хаара тудар сорулганы мурнунда салган. Тыванын бойдуз чайгаар буткен чараш боорда, бир яны тускайлаң, онзагай болгаш байлак. Тө- рөөн черивистин бойдус-хүрээлинин байлак- тарынын хөй хевирлери белеми-биле үрелинел, ажылдактыгын болгаш катап тургузары берге. Ылангы кижилерин хоралакчы чоруунга дириг амытаннар болгаш үнүш аймаа кончуг каражадал турар.

Бөгүн Тывада үнүштерин 1782, куштар- нын 330, балык ажык-тывызынын 30 ажыг болгаш сүт чемшигилерин 81 хевир санатын- тып турар. Республикада «Кызыл дептерже» кири бижит- кен ховар дириг амытаннар ирбис, кызыл бөрү болгаш оон-даа өске аннар, куштар бар. А чеже үнүштер болгаш дириг амытаннар чидеринин кы- рында келген азы шуут Тывада чок кылдыр чит- килей бергенил? Тыванын дириг амытаннары бол- гаш үнүш аймаан камгалаар болзувусса, бис чурт- тап турар бажыныкты база иштики сагыш-сет- кивистин арын камгалап алыр бис. Ычангаар дол- галдыр кадык хүрээлге чурттаарыга долу эргелиг кылдыр чаяаттыгын, өзүп оларар салга- лывыстың мурнунга чоргаарал-биле харысалга- высты күөөдир ужурул бис. Устүнде барымдаларга үндөсилээш, база бой- дусту камгалаар сорулга-биле Тыва Республика- нын Экокуркомитеди долгандыр турар хүрээлиди камгалаарын эки чырыдарына «Бойдуска ханы

ынакшыл-биле» конкурсту чарлап тур. Массалыг информация чеспектеринин чогаадык- чы коллективтери-биле бир денге конкурса солун- нар редакциялары, радио болгаш телевидение ба- за күзелдиг-ле хамаатылар киржир. Конкурстун негелденин өзүгаар чүгө 1998 чылдын материал- дарын хүлээп алыр болгаш «Конкурса» деп тус- кайлаашкын-биле үндүрер. Материалдарын 1998 чылдын декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр. Түннелдерин декабрь 25- те үндүрер. Айтырылгарын шиптирел, түннелдерин үндү- рери-биле эртемденер, чогаалчылар, журналист- тер, бойдус камгалаал ажылдакчыларындан бол- гаш оон-даа өскелерден тургустунган комисины тургузар. Конкурстун тилекчилеринге дараазында шаң- налдарын доктааткан: Солуннар редакцияларынын, радио болгаш телевиденинин аразына: 1-ти чер — 1500 рубль; 2-ти чер — 1000 рубль; 3-кү чер — 500 рубль. Тус-тус киржикчилерге: 1-ти чер — 600 рубль; 2-ти чер — 400 рубль; 3-кү чер — 300 рубль. Оон аңгыда тускай шаңналдар база көрдү- нер. Республика конкурзуна материалдарын солун- нар редакцияларына, сеткүүлдерге, радио болгаш телевидение «экоконкурса» деп рубрика-биле чорудар. Экоконкурса киржири-биле бойдус-камгалаал организацияларын болгаш өске-даа деткичлерин чаладывс.

- «КЫШ ҮДЕЛГЕЗИ—ЧАС УТУЛГАЗЫ» ОЛ БАЙЫРЛАЛДЫН ПРОГРАММАЗЫ Театржыткан көргүзүп
- КОНКУРСТАР: гармонистер, кожамык, час, кыш, хоорай дугайында эки ыры күөөседи- ринге.
- Кызыл хоорайда чурттап турар аймак- сөөк чоннарын НАЦИОНАЛ ИДИК-ХЕП КӨРҮЛДЕЗИ. СПОРТЧУ МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР
- Канат тьрттары (улуг улус болгаш уруг- лар).
- Армреслинг (хол басчыры).
- Шой көдүрери.
- Шоодай кеткеш чаржыры.
- «Аскыр-дагаалар» тулчуушкуну.
- Чагы кырынче үнери. Шыдыраага блиц-турнир (олимпийжи система-биле).
- Хаак чаржы («Тайга» станциязынга, март 15-те).
- БОЛУР ЧЕРИ: «Совет Тыванын 5 чылы» стадион. ЭГЕЛЭЭРИ: март 14-те 11.00 шакта. Кызыл хоорайнын бүгү чурттакчыларын болгаш аалчыларын байырлапче чалап тур бис. Оргкомитет.

- «ТЫВА-МАРКЕТ» ФИРМАЗЫ «Тыва-маркет» фирмазы склаатан АТШ-ЧЕМ БА- РААННАРЫН МӨӨНУ-БИЛЕ садып алырын сүме- лөтүр:
- даглан (1 сорт) — 110 рубль (шоодайда).
- МАКАРОН КЫЛЫГЛАРЫ (бедик сортуу): вермишель, рожки, лапша — 5 рубль 60 көпекс.
- праниктер (5 яны) — 9 рубль 60 көпектен өрү.
- суксунар: газтыг суксунар, минералдыг суксунар — 2 рубль 10 көпектен өрү.
- йогурттар: «Frutis», «Ерма» — 2 рубльден өрү. оон-даа өске аш-чөм барааннары бар.
- Тыва Республиканын Топ согулда комиссиясы, респу- бликаның бүгү согулда комиссиялары Барыин-Хемчик кожуунуң девискээр согулда комиссиязынын даргазы Любовь Ламажапова Хомушкунуң ачазы Ламажан Шининович ХОМУШКУНУН
- үр уеде арааш мөчүзү-биле холбаштыр оок дөргүл- төрелдеринге, чок кижилеринге ханы кайымдалды илередиң тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000. ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Ча- заа болгаш «Шын» солун редакциязынын коллек- тивы. Кол редакторнун хүлээлгезин күөөселип турар Адыгы СААЯ. РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Күстүгүр САТ (харын- салгалыг секретарь) Аранчок ОКСУР (килдис редактору) РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чөр — 3-33-91; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82. КИЛДИЧТЕР: Чазактын амыл чоруулгазы биле ка- рылзап улур килдис 3-33-91, 3-34-98, экономика- нын ээлектелер бил гөп сонна амыл- рал — 3-34-49; медээлер алоаны — 3-39-15; чагаалар болгаш агадыла — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Кор- ректорлар — 3-41-16. Агар саныыс: № 40703810400000010000 КБ «Тыва-кредит», ИНН — 1701008465; коор. сч. 30102810200000000729 БИК 04304729. Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш масса- лыг информация чеспектеринин талазы-биле коюлжу- дулгазынын чорудулгазына контрол болгаш бүртүкелди- инин Тыва девискээр өрөгелинде бүртүктөтүнгөн. Бүртүктөтүргө дугаары — Т 00007 Солунда парламенттин материалдарын авторларын болаалары редакциянын туржубиле дүңшөй барып бо- лур. Айтыгынган синалары болгаш өске-лаа фактылары, дыннадыгы дээш авторлар боттары харылаар. Чалгыт № 63.